

**თურქული ტოპონიმები ტაოში
(ხევაი, კვაბაი, ბალხი)**

მოკლე შინაარსი

წინამდებარე სტატიაში გაანალიზებულია თურქეთში, კერძოდ, იუსუფელის რაიონის ქართულენოვან სოფლებში არსებული ენობრივი ვითარება ჩვენ მიერ ჩაწერილი ტოპონიმოკური მასალის მიხედვით; წარმოჩენილია საანალიზო სოფლების გეოგრაფიულ ნომენკლატურაში თურქული ენის გავლენა.

პარხლისწყლის ხეობის ქართული სოფლების (ხევაი, კვაბაი, ბალხი) მიკროტოპონიმია ძირითადად ქართულია, თუმცა გვხვდება თურქული სახელწოდებებიც, რაც ტაოში არსებული ბილინგვიზმის, ქართული და თურქული ენების ინტერფერენციის შედეგია. ქართული ტოპონიმია ნელ-ნელა იცვლება, იკარგება, მას თურქული სახელები ენაცვლება. პროცესი შეუქცევადია და საფრთხეს უქმნის ქართული ენის მომავალს აღნიშნულ რეგიონში. ამდენად, ტაოს სოფლებში არსებული მიკროტოპონიმების ჩაწერა-ფიქსაცია მეტად მნიშვნელოვანი და საშური საქმეა.

საკვანძო სიტყვები: ტაო, თურქული ენა, ტოპონიმია, ბილინგვიზმი, ინტერფერენცია.

Eka Dadiani, Maia Mikautadze

**TURKISH TOPONYMS IN TAO
(Khevai, Kvabai, Balkhi)**

Abstract

In this article there is the analyses linguistic aspects of Iusefali region Georgian spoken villages ethnic groups in Turkey according the toponym materials collected by us. There is given the influence of Turkish language on the geographic area of given villages inhabitance.

In the Parkhlitskali valley villages (Khevai, Kvabai, Balkhi) micro toponym almost Georgian, but there are some cases from Turkish names, which is the result of influence of two different languages, bilinguals in

Tao, Georgian and Turkish. Georgian toponyms changes smoothly, loses time to time, some Turkish names replace them. The process can be changed, stopped and it has the risk for the future of Georgian language in the abovementioned region. To collect the materials, micro toponyms in these regions has essential meaning.

Key Words: Tao, Turkish language, Toponyms, Bilinguals, influence

შესავალი. საქართველოს ერთ-ერთი უძველესი კუთხე - ტაო დღეს თურქეთის სახელმწიფოს ნაწილს წარმოადგენს; მოიცავს ართვინის ვილაიეთის იუსუფელის, ოლთისის, თორთომისა და უზუნდერეს რაიონებს. ქართული მეტყველება კარგად არის დაცული პარხლისწყლის ხეობაში, სადაც მდებარეობს სოფლები: ხევაი, ქვაბაი და ბალხი. დანარჩენ სოფლებში ქართული ენა თურქულთან ასიმილირების შედეგად ან დაიკარგა, ან კიდევ დაკარგვის პირასაა.

საქართველო-თურქეთის მრავალსაუკუნოვანმა და ინტენსიურმა ურთიერთობამ ხელი შეუწყო ქართველი და თურქი ხალხის ლინგვოკულტურულ ინტეგრაციას და, შესაბამისად, ქართული და თურქული ენების ინტერფერენციის გაძლიერებას. ენათა ურთიერთგავლენის ზოგადი ტენდენციების წარმოჩენის თვალსაზრისით საინტერესოა იუსუფელის რაიონის ქართულენოვან სოფლებში არსებული ენობრივი სიტუაცია. ზოგადად, გეოგრაფიულ ადგილთა სახელწოდებები საუკუნეების განმავლობაში ნაკლებად იცვლება, ისეთ ვითარებაშიც კი, როცა ავტოქთონი მოსახლეობა სხვა ენობრივ-სახელმწიფოებრივ გარემოში, ბილინგვიზმის პირობებში აღმოჩნდება. ამ შემთხვევაში მიკროტოპონიმია მნიშვნელოვანი წყაროა; ის ინახავს ერის ისტორიულ მეხსიერებას, ასახავს ენობრივ თავისებურებებს...

საკვლევ სოფლებში კომპაქტურად ცხოვრობენ ეთნიკური ქართველები. აღნიშნული სოფლების გეოგრაფიული ნომენკლატურა ნათლად გვიჩვენებს, თუ რამდენად არის ასახული თურქული ელემენტები მიკროტოპონიმიაში, როგორია თურქული ან შერეული ტიპის (თურქულ-ქართული//ქართულ-თურქული) მიკროტოპონიმების სტრუქტურა.

ჩვენ 2011-2019 წლებში უშუალოდ ადგილზე შევისწავლეთ ენობრივი სიტუაცია.¹ კვლევისას გამოვიყენეთ შემდეგი **მეთოდები**: ა) ველზე მუშაობის მეთოდი (ტოპონიმიკური მასალის ჩაწერა); ბ) აღწერითი მეთოდი (ტოპონიმების ზუსტი ფიზიკურ-გეოგრაფიული აღწერილობა); გ) ანალიზის მეთოდი (ტოპონიმების წარმომავლობისა და ფორმობრივ-სემანტიკური ცვლილებების ახსნა)... სტატიაში განვიხილავთ თურქულ ენასთან კონტაქტის შედეგად გაჩენილ ტოპონიმებს, რომლებიც სუპერ-სტრატული ხასიათისაა. ამგვარ ტოპონიმთა ნაწილი მთლიანად თურქულია, ნაწილი კი ქართული და თურქული (//არაბული) სიტყვების კომბინაციით არის მიღებული. ორივე სახის მასალა მნიშვნელოვანია იქ არსებული ენობრივი ვითარების წარმოსაჩენად.

ტაოში ზოგადი სურათი ასეთია: ყველა ისტორიულ ქართულ სოფელს ამჟამად ოფიციალურად თურქული სახელი ჰქვია. მიუხედავად ამისა, სოფლების ძველი, ქართული სახელები დღემდე ცოცხალია; მათ აქტიურად იყენებს ადგილობრივი მოსახლეობა (როგორც ქართველები, ისე თურქები). თუმცა უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ძველი ტოპონიმია ნელ-ნელა (უმთავრესად ახალგაზრდების მეტყველებაში) დავიწყებას ეძლევა და მათ თურქული სახელები ენაცვლება.

რაც შეეხება მიკროტოპონიმებს (მთების, ტყეების, ყანა-ჭალების, დედეების სახელებს), აქ განსხვავებული ვითარებაა. შეიძლება ითქვას, რომ საკვლევი რეგიონის მიკროტოპონიმთა დიდი ნაწილი ძველია, ქართულია და თითქმის უცვლელი სახითაა დაცული. ჩვენ მიერ ტაოს ქართულ სოფლებში აღნუსხულ მასალაში ქართული ტოპონიმების ხვედრითი წილი უცხოურთან შედარებით გაცილებით დიდია.

იუსუფელის რაიონის **60** სოფლიდან დღეს მხოლოდ **3** სოფელია ქართულენოვანი: **ხევაი**, **ქვაბაი** და **ბაღნი**. სამივე თემის ტიპის დასახლებაა: შედგება უბნებისაგან, მაჰალეებისაგან (თურქ. Mahalle „უბანი“), რომლებიც ისტორიულად ცალკე სოფლებს წარმოადგენდა (დადიანი, მიქაუტაძე, 2013; დადიანი 2014; დადიანი, 2015).

¹ ტაოს სოფლებში ჩაწერილი მასალა ინახება აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ქართველოლოგიის სამეცნიერო-კვლევით ცენტრში.

ხევაი (თურქ. Bıçakçılar) ყველაზე მრავალრიცხოვანია (ამჟამად 230-მდე კომლი ცხოვრობს). შდრ. 1997 წლის მონაცემებით, ხევაიში 648 ადამიანი ცხოვრობდა (ართვინლი, 2000).

ქვაბაიში (თურქ. yüksekoba) დღეს 35-მდე კომლი ცხოვრობს. შდრ. 1997 წლის მონაცემებით, 240 ადამიანი ცხოვრობდა (იქვე).

ბალხში (თურქ. Balcılı) 2012 წლის მონაცემებით ცხოვრობს 65 კომლი, 126 კაცი (<http://www.yusufeli.gov.tr/>). შდრ. 1997 წლის მოსახლეობის აღწერის შედეგების მიხედვით, ცხოვრობდა 176 ადამიანი (ართვინლი, 2000)

წარმოვადგენთ თურქული და შერეული (ქართულ-თურქული) ტიპის ტოპონიმებს ცალკეული სოფლების მიხედვით:

I. თურქული ტოპონიმები სტრუქტურული თვალსაზრისით უმთავრესად **ორკომპონენტიანია** (მსახდვრეულ-სახდვრული ან კომპოზიტი). გვხვდება **თურქული სუფიქსით** ნაწარმოები ტოპონიმებიც. **მარტივი** ტოპონიმები იშვიათია.

ა) სოფ. ხევაი:

გუნემალე (<თურქ. güney „სამხრეთი“ + არაბ. mahalle „უბანი“). შდრ. **გუნემალე** (ფაღავა, 2005: 156).

გურუგოლი (<თურქ. Kuru „მშრალი“ + göl, ტბა“).

კარატაში/ყარატაში- მთა (<თურქ. kara, „შავი“ + Taş, ქვა“).

ოქუზბოდანი - ტოპონიმი თურქული წარმომავლობისა ჩანს: თურქ. okuz „ხარი“. გადმოცემით, „იმ ადგილას ახლაც არის გუბე, ტბა. იქ ხარები დამჩვალა და იმისთუნ დუურქმევენებიან“.

ღუზემალე (<თურქ. kuzey „ჩრდილოეთი“ + არაბ. mahalle „უბანი“). შდრ. **ღუზემალე** (ფაღავა, 2005: 156).

ყავახლული - ტყე (<თურქ. kavak „ალვის ხე“ + **-lik** სუფიქსი).

ყარაგოლი - ტბა (<თურქ. kara „შავი“ + göl „ტბა“).

ყარათალი - მთა, ტყე (<თურქ. Kara „შავი“ + dağ „მთა“).

ჩათალი - მთა (<თურქ. çatak „უნაგირი“). შდრ. გეოგრ.

უნაგირა - ორად ამოწვერილი მთა, ქედი, რომელიც უნაგირს მოკვაგონებს (ქეგლ).

ბ) სოფ. ქვაბაი:

აინი მაალე/აინიან მეელე - ქვაბაის უბანი. შდრ. **აინიანნი** (ფუტკარაძე, 1993: 176). ადგილობრივთა გადმოცემით, „აინად იყო, იმის ავთენპეტერად ალაგიო, პეტერადო, იმბარზეაინიან მეელე უთქვამან“. თურქ. ayna „სარკე“.

გორჯიგოლი - ტბა. შდრ. **გორჯიგოლი** (ფუტკარაძე, 1993: 178); **გურჯიგოლი** - ტბა (ფაღავა, 2005: 168). ხალხური ეტიმოლოგიით, აღნიშნავს „ქართველების ტბას“: თურქ. Gürcü „ქართველი“ + göl „ტბა“.

ჩფეგრდიფ - ადგილის სახელი ჭილათში (ფუტკარაძე, 1993: 178); თურქ. çeper „კედელი, ტიხარი, ჯებირი“, dip „ფსკერი, ძირი“.

ჰაჯიმეზერი (< თურქ. haci „მექაში სალოცავად ნამყოფი მუსლიმანი“ + არაბ. mezar „საფლავი“).

გ) სოფ. ბაღისი

ქართულ-თურქული სამეცნიერო კოდების შერევის ნათელ ნიმუშს წარმოადგენს თურქული **-ლარ** (-lar „ებ“ -სახელის მრავლობითი რიცხვის მაწარმოებელი) ფორმანტით გაფორმებული ტოპონიმები: აბაზა-**ლარ**-ი, პაპაშ-**ლარ**-ი, ფევეზა-**ლარ**-ი (ადგილთა სახელდება დაკავშირებულია გვარებთან). აქვე პარალელურად დასტურდება ქართული **-ნ/-ებ** მრავლობითი რიცხვის აფიქსებით ნაწარმოები ტოპონიმებიც: აბაზიან-**ნი**/აბაზან-**ნი**, პაპაშ-**ები**, ფევეზ-**ები**/ფევეზიან-**(ნ)-ი**.

II. შერეული ტოპონიმები უმთავრესად **კომპოზიტიური** წარმომავლობისაა, რომლის ერთი კომპონენტი თურქულია, მეორე - ქართული. ამ ტიპის ტოპონიმები შეიძლება ორ ქვეჯგუფად დავყოთ:

1. ქართულ-თურქული ტოპონიმები, რომლის პირველი კომპონენტი ქართულია, მეორე - თურქული. მაგალითად:

ა) სოფ. ხევია:

ქომო ხევე - უბანი. არაბ. mahalle „უბანი“.

ხევეგ გოლი- ხევიას ტბა. თურქ. göl „ტბა“.

ბ) სოფ. ქვაბაი:

ბასლიანდუზი - საზაფხულო საძოვარი. ტოპონიმი გვხვდება შ. ფუტკარაძესთანაც (1993: 177). თურქ. düz „ვაკე, სწორი ადგილი“.

გაღმა მაალე / გაღმი მაალე/ გაღმაქვაბაი - ქვაბაის უბანი. შდრ. **გაღმა** (ფუტკარაძე, 1993: 177).

გომოღმაქვაბაი / გომოღმა მაალე - ქვაბაის უბანი.

დიდ იათალი - მთა. თურქ. yatak „საწოლი“.

დიღჩაღილი - ადგილის სახელი. თურქ. çakil „ღორღი, ხრეში“.

ზემო მაალე - უბანი. არაბ. mahalle „უბანი“.

პარხალი სირთი / პარხლენთ სირთი. ადგილობრივთა გადმოცემით: „პარხლენი აქ დამჯდარან, იმბააზე პარხალი სირთი უქნიან. მალე მეიყვანდეს და აძობდეს. ახლა აღარ არიან, არ მოდიან“. თურქ. **Sirti**, ზურგი, უკანა მხარე“.

გ) სოფ. ბალხი:

დიდ დაძლა - საძოვარი. თურქ. **yayla** „საზაფხულო საძოვარი“.

პარხალი თეფე „პარხლის მთა“. თურქ. **tepe** „მთის წვერი“.

ფეფზიან ორმანი - „ფეფზიანების ტყე“. თურქ. **orman** „ტყე“.

ყარამანლებ ორმანი - „ყარამანლების ტყე“.

2. თურქულ-ქართული ტოპონიმები (პირველი ნაწილი თურქულია, მეორე კი -ქართული):

ა) სოფ. ხევაი:

ყიშლიწვერი - მთა, ტყე. თურქ. **kislak** „საზამთრო საძოვარი“.

ჩუსურები - ტყე. თურქ. **çukur** „ორმო, ოღრო-ჩოღრო“. თურქული სიტყვა მრ. -**ებ** სუფიქსით არის გაფორმებული.

ჯამყანა - სალოცავთან ახლოს მდებარე ყანა. არაბ. **cami** „სალოცავი“.

ჯამიანწინი - სალოცავის წინ მდებარე ტერიტორია.

ბ) სოფ. ქვაბაი:

ეჭენდი წყარო. თურქ. **efendi** „ბატონი“.

მასალი ტყე - ტყე, სადაც ხის მოჭრა აკრძალულია. თურქ. **yasak** „აკრძალვა“.

სიკლიატყე - ტყის სახელწოდება. თურქ. **siklik** „სიხშირე“.

ჯამიანწინე - სალოცავის წინ მდებარე ტერიტორია.

გ) სოფ. ბალხი:

ჯამეკარი - „ჯამეს მიმდებარე ადგილი“. არაბ. **cami** „სალოცავი“.

ჯამიანკილდე. რესპონდენტთა გადმოცემით: „დიდი კილდე ყოფილა, ჯამიანკილდე დუურქმევენებიან იქა“; „ქი გაწვიმდება, მზე მაადგება, ემეიქამს, სანთელსავთენ გომოჩდება“.

დასკენის სახით შეიძლება ითქვას: პარხლისწყლის ხეობის ქართულ სოფლებში ქართულ ტოპონიმთა გვერდით უცხოური (ძირითადად თურქული) ან შერეული (ქართულ-თურქული, თურქულ-ქართული) ტიპის სახელწოდებები იქ არსებული ბილინგვიზმის შედეგია. უცხოენოვან მიკროტოპონიმთა რაოდენობა ქართულენოვან მასალასთან შედარებით მცირეა. თუმცა ტაოში, ისევე როგორც სხვა ქართულ კუთხეებში (იმერხევი, ლივანა, ჭა-

ნეთი...) დარჩენილ ქართულ ტოპონიმებს, დროთა განმავლობაში გაქრობის საშიშროება ემუქრება. გაანალიზებულ სოფლებში რეალური სურათი ასეთია: მიკროტოპონიმები სრულყოფილად ძირითადად უფროსმა თაობამ იცის, საშუალო ასაკის ადამიანებმა – ნაწილობრივ, ახალგაზრდებმა კი თავიანთი სოფლის ადგილების სახელწოდებანი ნაკლებად იციან. პროცესი, სამწუხაროდ, შეუქცევადია და საფრთხეს უქმნის ქართული ენის მომავალს საკვლევ რეგიონში. ამდენად, ის მკვლევართა განსაკუთრებულ ინტერესსა და ყურადღებას იმსახურებს.

დამოწმებული ლიტერატურა:

ართვინდი 2000 - ართვინდი თ., იუსუფელის ქართული სოფლები: ჟურნალი „ჩვენებური“ №38, ოქტომბერი-დეკემბერი, 2000. <http://www.chveneburi.net/default.asp?bpgpid=900&pg=1>

(დამოწმებულია: 12.08.2019).

ბარამიძე, 2001 - ბარამიძე მ., ტაოს ქართული ტოპონიმია: XXI რესპუბლიკური დიალექტოლოგიური სამეცნიერო სესიის მასალები, თბ., 2001.

გუჯეჯიანი., 2009 - გუჯეჯიანი რ., ფუტკარაძე ტ., იუსუფელის (ისტორიული ტაოს) ქართულენოვან სოფელთა ეთნოლინგვისტური მიმოხილვა - I (ხევაი - Bıçakçılar): ჟურნ. ქართველური მეცნიერება, ტ. XIII, ქუთაისი, 2009.

დადიანი., 2013 - დადიანი ე., მიქაუტაძე მ., სოფელ ხევის (ტაო) მიკროტოპონიმია: ონომასტიკური კრებული, ახალციხე, 2013.

დადიანი, 2014 - დადიანი ე., სოფელ ქვაბაის (თურქ. იუქსე-ქობა) ტოპონიმია: ონომასტიკური კრებული, ახალციხე, 2014.

დადიანი 2015 - დადიანი ე., სოფელ ბაღხის (ტაო) მიკროტოპონიმია: ონომასტიკური კრებული, ახალციხე, 2015.

თურქულ-ქართული ლექსიკონი, 2011 - თურქულ-ქართული ლექსიკონი, ლ. ჩღაიძის რედაქციით, სტამბოლი, 2011.

ფაღავა., 2005 - ფაღავა მ., ცინცაძე მ., მაკარაძე ე., დიასამიძე რ., თანდილავა ლ., ტაოური მეტყველების ნიმუშები: ბათუმის უნივერსიტეტის კრებული, IV, ბათუმი, 2005.

ფუტკარაძე 1993 - ფუტკარაძე შ., ჩვენებურების ქართული, ბათუმი, 1993.

ტაოური დიალექტური ტექსტები (დაცულია აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის ქართველოლოგიის სამეცნიერო-კვლევით ცენტრში). <http://www.yusufeli.gov.tr> (დამოწმებულია: 12.08.2019).